

5. Яциуржинський Х. Свадьба малорусская как религиозно-бытовая драма // КС. – 1896. – № 11.
6. Сумцов Н. Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы // КС. – 1885. – № 3.
7. Стрижевский И. Свадьба в деревне // КС. – 1896. – № 3.
8. Рильский Ф. К изучению украинского народного мировоззрения // КС. – 1890. – № 11.
9. Чернышев Н. К вопросу о парубоцтве как особой общественной группе // КС. – 1887. – № 11.
10. Сумцов Н. Досветки и поседелки // КС. – 1886. – № 3.
11. Исаевич С. Малорусские народные игры окрестностей Переяслава // КС. – 1887. – № 6.
12. Левицький Н. Українські юмористи та шутники // КС. – 1890. – № 9.
13. Луцицкий И. Крестьяне и крестьянская реформа в восточной Австрии // КС. – 1901. – № 3.
14. Василенко М. Первые шаги по введению Положения 19 февраля 1861 года в Черниговской губернии // КС. – № 3.
15. Личков Л. Новые течения в сервитутном праве // КС. – 1903. – № 9.
16. Падалка Л. Десятищники Херсонской губернии // КС. – 1895. – № 9.
17. Венерженовский С. Рабочие воли в Брацлавщине и их номенклатура // КС. – 1898. – № 7.
18. Милорадович В. Житье-бытье лубенского крестьянина // КС. – 1902. – № 4.

Postolnyk I.V. The Ukrainian peasantry in the pages of «Kievskaya Starina» Journal (the end of the XIX cent.). Has been researched the historical significance of the science publications in the journal «Kievskaya starina» devoted to the history of the Ukrainian peasants in the late nineteenth – the early twentieth century.

Key words: journal, «Kievskaya starina», ethnographic studies, peasants, rituals

В. О. Волошенко

ПИТАННЯ СЕЛЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ АВТОРІВ «КИЕВСКОЙ СТАРИНЫ» (1882–1906) [1]

У статті розглядаються особливості інтерпретації питання селянської освіти часописом «Киевская старина». Аналізується ідейний фон сприйняття та відтворення проблеми в інтелектуальному середовищі видання та її значення у виявленні поширених уявлень про селянство.

Ключові слова: селянська освіта, селяни, «Киевская старина», інтелектуальне середовище, національна ідентичність

На перетині XIX–XX ст. нагромадження відмінностей у розумінні поняття «народ» йшло поруч із усвідомленням ролі «народної освіти» у модернізаційних процесах та ході витворення новочасних ідентичностей. Для представників «освіченого товариства» участь в опікуванні освітою «народу» (й передусім – селянства) ставала ознакою «народолюбства» та важливим компонентом ідейних побудов. Останнім часом у межах теми «народної освіти» активно досліджується проблема внеску представників різних соціальних груп до освітньої справи [2], з'явилась зацікавленість у з'ясуванні впливу освіти на селянське середовище [3], зокрема його відображення в суспільній думці [4]. Разом з тим, у руслі інтересу до теоретичних категорій, за допомогою яких «люди уявляють та пізнають свій світ» [5], актуалізується питання щодо ідей, в яких відтворювались особливості сприйняття селянської освіти й самого селянства представниками різних кіл «освіченого загалу».

На окрему увагу у цьому відношенні заслуговує інтелектуальне середовище, кристалізоване навколо визнаного центру українознавства – часопису «Киевская старина» (далі – «КС») [6]. Загальний огляд особливостей висвітлення у виданні питання «народної освіти» зроблений Н. Побірченко [7], хоч термін розглянуто

дослідницею у значенні, наданому йому російською урядовою політикою XIX – початку XX ст. Проблема ж селянської освіти була окремим предметом, тим більше за сучасні матеріали щодо неї розпорошені у виданні не лише за сучасні «освітні» розвідками, а й з огляду на ідейне спрямування її сприйняття та відображення, на тлі чого оприявнювалися уявлення про селянство, поширені в інтелектуальному середовищі «КС».

Згадки про селянську освіту у виданні можна знайти у різних видах публікацій – наукових статтях, художніх творах, замітках, бібліографічних оглядах, передруках з інших видань, а значна кількість матеріалів засвідчувала суспільний інтерес до питання. Авторами були представники різних гуманітарних напрямів – фольклористи, історики, педагоги, суспільні діячі, частина яких належала до Старої громади. Втім, визнаний «культурницький» напрям часопису не означав домінування лише елементів просвітницької ідеології.

У «КС» темпоральний простір писань про селянську освіту означений нерівномірно. Поряд з побіжно окресленим розвитком освіти часів Київської Русі [8, 726], краще представлений період від XVII – до 60-х рр. XIX ст., причому окремо розглянуто процеси освіти селянства Лівобережжя («старої Малоросії») та Правобережжя («Південно-Західного краю»), окремі публікації стосувалися ситуації у Слобідській та Південній Україні. Найбільша частка матеріалів з цієї тематики присвячена висвітленню сучасного авторам «КС» становища. На початку XX ст. збільшилася кількість повідомлень щодо розвитку шкільної справи у Галичині – вони мали слугувати за приклад результатів праці національно-свідомої інтелігенції серед «народу».

Характерним був і вибір сюжетів для розгляду. Суспільна значущість селянської освіти й усвідомлення низької ефективності ініціатив з її налагодження скеровували увагу дописувачів «КС» на висвітлення історії таких спроб, причому до фокусу уваги потрапляли зусилля піклувальників з «вищих прошарків», а селянство виступало їхнім пасивним об'єктом. На сторінках часопису вибудовано своєрідну ієрархію тих колективних та індивідуальних сил, що змагалися на полі селянської освіти та виявляли при цьому власні уявлення щодо селянства та його місця у суспільстві.

Ідеалізувалась роль української православної церкви та взаємодії різних верств суспільства в організації «народних» шкіл у Гетьманщині. Деякі автори вказали на розповсюдження у XVII–XVIII ст. таких шкіл, де, поміж інших, навчалися діти козаків та посполитих [9, 483–484; 10, 189–192; 11, 5–12; 12, 490]. Становлення цієї «справжньої» «народної» освіти протиставлялося неефективній освітній системі, запровадженій російською імперською владою [13]. Крім цього, у межах інтелектуальної традиції українофілів 1860-х рр., українська церква підносила на протигагу «московській», що підкріплювало сформований стереотип імперського «духовного відомства». Критично висвітлювалась освітня праця духовенства. Відзначалась застарілість освітніх програм, користолубство священників, використання ними незрозумілої для селян мови та небажання декого з них працювати для народу; перешкодження церковного керівництва урядовим освітнім планам та зіткнення між цивільним та духовним відомствами, через контроль над селянською освітою, коли за оболонкою суперечок про «релігійно-моральне виховання», тривала боротьба за матеріальні фонди шкіл та кошти сільських громад [11, 18–20; 14, 14–17; 15, 245; 16, 14–20].

Позитивно оцінена праця на «користь народу» окремих просвітників з числа урядників, землевласників

та вихідців із шляхетного середовища у першій половині XIX ст. (до 60-х рр. включно). І. Павловський змалював діяльність О. Куракіна – «благородного мрійника-ідеаліста», «друга просвіти», «справедливого адміністратора», який намагався притягнути до справи «народної освіти» (тут – урядовий термін) місцевих чиновників, поміщиків та духовенство. У кількох статтях висвітлена освітянська діяльність інших землевласників, зокрема «друга людства», «добробога барина» з Херсонської губ. К. Рошаківського, «високоосвічених та гуманних» власників маєтків на Харківщині графів Шереметєвих, поміщика Канівського повіту П. Лопухіна. Хоч оцінено їх досить подібно та піднесено їхні просвітницькі ініціативи, втім, зазначено, приміром, що Рошаківський був приборником тілесних покарань, а графи Шереметєви не любили, коли освічені й талановиті кріпаки намагалися викупитися з кріпацтва; Лопухіна ж просвітницькі діяння не врятували від подій Київської козаччини [17].

У «КС» йшлося й щодо поширення кола бажаночих «полегшити темному простолудину шлях до загальнолюдського розвитку», особливо коли такі устремління з'являлись у студентів, гімназистів, чиновників, офіцерів, дам [16, 30]. Так, 1860 р. «студенти поляки – уродженці Південно-Західного краю» взяли на навчати грамоті хлопчиків з селянської прислуги, для яких хотіли бути «старшими братами», а не «панами, поміщиками» [15, 241–242]. Не всі приклади спроб «народоловців» 1860-х рр. особисто навчати селян сприймалися: неефективною визнана діяльність Н. Соханської-Кохановської – «ідеалістки вищої проби», яка і розорилася, і селянам не допомогла [18, 83–95]. Загалом позитивні характеристики освітянських ідей та практик вихідців з середовища землевласників фактично не переходять межі 60-х рр. XIX ст.

Поширеним було переконання, що до 1861 р. більшість поміщиків не бачили необхідності у навчанні селян. Той же І. Павловський відзначав і байдужість губернаторів до зачинань Куракіна, і не виправдані розрахунки на «просвічене й благе» піклування дворян про селян. На заклики генерал-губернатора до «культурного класу суспільства», сприяння обіцяли тільки два предводителі дворянства: «Це був час кріпосного права, коли про освіту кріпаків не тільки не думали, але вважали її зайвою і навіть шкідливою, що не відповідає самому стану кріпосних людей, в яких бачили тільки дарових робітників для поміщика». Та й у міністерській програмі 1803 р. відбилися не лише просвітницькі ідеали, а й станові забобони: селян мали навчати читанню, письму, першим діям арифметики, закону Божому, а також знайомити з обов'язками до «Государя, начальства і ближнього» та з «правильним поняттям про речі» [11, 2–4, 14–17, 22–23].

Вияви соціальної зверхності фіксувались і щодо пізнішого періоду. Погляди землевласників зламаної XIX–XX ст. ставали ілюстрацією конкурентної моделі мислення, хоча вони були неоднорідними. Приміром, розбіжності в уявленнях про зміст та форми селянської освіти серед представників «культурного класу» виявились на засіданні Костянтиноградського комітету за потреби сільськогосподарської промисловості у 1902 р. У відповідь на пропозицію однієї з поміщиць розширити курс сільської школи до п'ятирічного і ввести загальноосвітню програму, роздалися «шаблонні фрази», що діти селян не закінчували й трьохрічного курсу. «Парадоксальна думка» про викладання у початкових школах природознавства, історії та географії викликала «веселість багатьох з членів». Увагу автора замітка привернула селянська репліка: «Слухайте сюди! Ми на повіто-

ві училища согласні, тепер каждый буде образованим, і по 50 коп. на відро водки согласні доплачувать, нехай тільки вони на образованіє ідуть. А що про школи казала бариня, то правда, – ми бачимо з наших школ нема образованія» [19, 167–168].

Оцінки ідейних опонентів дописувачами «КС» забарвлювались у соціальні та політичні відтінки. С. Єфремов, рецензуючи 1905 р. книжку С. Блонського, розкритикував станові та проімперські погляди автора. Блонський був наляканий тим, що «жахливе зростання пролетаріату є прямим наслідком насадження серед простого народу шкіл не відповідного типу». Посилаючись на «прагнення» селян, описав «бажанний» тип народних шкіл. За його уявленнями, селянин «не втратив усвідомлення, що визначений для нього Промислом Божим уділ полягає у тім, щоб на своїй рідній сільській ниві, у поті обличчя, їсти хліб свій». Стверджував, нібито для селян було важливо, щоб «голова, навчена *читати, писати і рахувати* (курсив С. Блонського – В. В.) не отуманилась вищими абстрактними знаннями». Відтак, запропонував передати всі школи у відання духовенства із введенням вивчення великоруського, малоруського та білоруського наріч – тоді «наступить впевненість у справжньому, а не здогадному (1) (позначка С. Єфремова – В. В.) тільки, родстві цих трьох народностей» [20, 5–7].

Л. Лічков, характеризує вислови землевласників Правобережжя на засіданнях комітетів щодо потреб сільськогосподарської промисловості, засвідчив гарне засвоєння ними понять офіційного стилю мовлення, оздобленого просвітницькою лексикою: «темна маса» селян потребувала введення загальної освіти та розповсюдження сільськогосподарських знань, об'єднання церковних і народних шкіл під міністерським керівництвом, підняття «розумового і морального розвитку населення». Однак, на думку Л. Лічкова, всі розмови про «вищу сільськогосподарську культуру», «підвищення розумового розвитку», підняття добробуту та зрівняння селян у правах з іншими станами грали «обслуговуючу» роль навколо питань «боротьби з ворогами сільського господарства», «охорони земельної власності» та забезпечення «твердого та розумного впливу на нерозумні маси, що потребують твердої влади», бо здатні на «всілякі хвилювання» [21, 18–26].

У часопису акцентовано роль на суспільному житті Правобережжя польських землевласників, католицького й уніатського духовенства. Асиміляційний вплив просвітницьких ідей польського зразка («польсько-уніатських», «панських») висвітлювався в руслі урядової (М. Чалий потребу боротьби з ними обґрунтовував «необхідністю посилення російського елементу у Південно-Західному краї, через освіту землеробського стану» [16, 487]) та українофільської (Б. Познанський писав, що в епоху «польсько-панських доносів» «хохлофільство» потрібне для «внутрішньої політики краю, як противага полонізму» [15, 249]; Я. Шульгін критикував заміну українських православних «народних» шкіл польськими [22]; Ю. Крижанівський – «встановлення суворого католицького режиму», зайняття сільських приходів уніатськими пасторами [23, 97–101]) риторики. Крім цього, скажімо, Ю. Крижанівський відзначав підтримку польськими освітянськими реформаторами кінця XVIII ст. ідеї рівності станів, але більш значущим для нього є те, що, розроблена ними, система навчання мала слугувати ідеї польського патріотизму. Сприймав це як намагання «зробити тіло й душу селянина якомога кращою машиною панських вигод та політичних видів Польщі», відмовляв реформаторам у співчутті до «пригнобленого та приниженого класу» [22, 442–

443,460,478]. Рядом авторів у польсько-українських взаєминах на Правобережжі та Галичині підкреслено польські «претензії на панство» над русинами-хлопами, сприйняття їх «бидлом» для чорної роботи, яке не потребує навчання [24].

Кліше «полонізму» використовувалось далеко не всіма авторами «КС». В. Доманицький із співчуттям описував підтримку польськими землевласниками та католицьким духовенством міністерських освітніх ініціатив 1803 р. та заснування ними шкіл для селян власним коштом. Загрозливішими йому здавались урядові намагання централізувати управління освітою, згідно «загальнодержавних інтересів», та плани русифікації [25, 31–35]. Зважаючи на цензурні обмеження, й В. Доманицький, й І. Павловський, нібито, й вітали «урядову турботу про насадження у Росії власне народної освіти», але при цьому описували наслідки заснування приходських шкіл без фінансування і кадрів, ставлячи під сумнів роль державного втручання в освітня справа [11, 1–5; 25, 31]. Задовго до В. Доманицького перший редактор «КС» Ф. Лебединцев відзначав, що суспільна увага до шкільної справи у Північно-Західному краї активізувалася, завдяки «виявленим там політичним тенденціям польської партії», але постановка освітньої справи не відповідала ані політичним завданням, ані потребам населення. Організаційні методи тільки «профанували школу в очах народу» і «поляки» тут були ні до чого: єпархіальна влада зобов'язала священників засновувати школи, не забезпечивши коштами та кадрами, а чиновники роз'їжджали по селах лише для з'ясування того, яку школу хочуть селяни – міністерську або церковно-приходську. Ф. Лебединцев жалкував, що власної ініціативи не мали сільські громади, у яких «надто багато пестунів, керівників та охоронців в особі ісправників, мирових посередників, священників, поміщиків, волосних старшин та писарів; але що розпочинає один, тому рідко допомагає, але частіше перешкоджає інший» [8, 725, 727–729].

Одним із уособлень наслідків асиміляційних впливів в описах авторів «КС» стали освічені вихідці з селянського середовища – управителі, волосні та сільські керманічі, писарі, а в деяких випадках і вчителі. Негативність їхнього образу замикалася соціальними характеристиками, вказувалось на їх «панські звички» та «панські концепції», намагання зашкодити селянській освіті або використати її з власною метою [26]. Так, С. Єфремов «розумову і моральну темноту» народу вбачав не у відсутності загальної просвіченості, а у нерозумінні селянами-«перевертнями» «власних інтересів», «презирстві до рідної обстановки, що є результатом горезвісного «обрусіння» і прилучення до лакейської цивілізації». Такого роду селян відносив до «куркулів» та «експлуататорів» [27, 110]. Для М. Чалого було важливим, щоб після навчання у селянських дітей зберігалися «і прив'язаність, і повага до свого середовища» [16, 32, 38, 46; 28, 487–490]. Створення такого образу не означало існування якоїсь стійкої неприязні до всіх представників цих прошарків – між «культурними конструкторами» та реальністю існувала різниця. Дописувачі видання «іншували» колишніх селян, які починали вести себе «по-панськи», але у житті могли товаришувати з такими особами. Той же М. Чалий у спогадах з приємністю згадував одного колегу, з яким навчався у Київському університеті, батько якого, ще будучи кріпаком, виучився, став управителем («відзначався чесною та гуманним поведженням з селянами»), зумів викупити з кріпацтва синів і дати їм гарну освіту. Цей знайомий «забув про панську передню» – був завжди надушений, у рукавичках і лакових черевич-

ках [29, 341–342]. У рубриці поточних новин можна зустріти відомості й про корисні пропозиції селянських земських гласних (серед них траплялися і старшини), й обговорення українського мовного питання на вчительських з'їздах. Як правило, ці згадки були свідченням популярності у «народі» тих ідей, які активно транслиювалися через видання. На цьому тлі спеціально створений образ освічених селян тільки виразніше відтінював уявлення дописувачів «КС» щодо бажаного змісту та наслідків селянського навчання.

Усвідомлення ролі навчання у формуванні національного самовизначення селян увиразнено в публікаціях про успіхи інтелігенції стосовно національної освіти селянства Галичини та боротьби за впровадження української мови до освітнього процесу в Наддніпрянській Україні. Підняття цих питань стало можливим завдяки послабленню цензурного тиску з кінця 1890-х рр. Мовна тема мала потужний імпульс і відразу опинилася під пильною увагою авторів і редакції. Найбільша кількість заміток (близько 30) прийшла на революційні 1905–1906 рр., а 1906 р. у «КС» нарешті з'явилися повідомлення про видання українських «педагогічних книжок» [30]. Хоча до 1905 р. наголошувались культурні аспекти потреб освіти українською мовою й відкидалися обвинувачення у «сепаратизмі», все ж з послабленням адміністративного тиску при розгляді освітнього питання, стали звучати політичні вимоги [31].

В обраних для друку матеріалах поставала історія та актуальний стан питання, з наголосом на поширенні кола громадських діячів та організацій, зацікавлених у його вирішенні. Відзначалось, що клопотання «про права народної мови» збуджувались особами та установами, що «близько знають потреби народу» й піклуються про підвищення освітнього рівня селян, заохочення їх до читання, зменшення рецидивів неписьменності та ліквідації розриву між дітьми, що навчалися «по-панськи», та батьками з їх «мужицькою» мовою [15, 247; 19, 160–165; 32; 33]. Підкреслювалась увага до проблеми з боку самих селян [33; 34].

Отже, звернення до питання селянської освіти в інтелектуальному середовищі «КС» засновувалось на комплексі ідей, які здавались важливими для збудження суспільної свідомості й транслювання до культури. Риторика культивування благодійництва відносно селян набувала різних відтінків – просвітницькі константи поєднувались з ідеалами романтизму, націоналізму, соціального радикалізму. Навіть у період аполітичної культурницької діяльності оприявнювались націєтворчі стратегії. Усвідомлення асиміляційного потенціалу освіти зумовило підважування авторами видання просвітницької діяльності більшої представників російського православного, католицького й уніатського духовенства, російських урядників, польських землевласників. З погляду націєтворчих перспектив, всі вони представляли конкурентні проекти впливу на селянство: український етнос розглядався як основа для конструювання національної культури, а змагання за встановлення контролю над формами та змістом селянської освіти мало забезпечити укріплення російської (імперської), польської чи української ідентичності. Уособленнями асиміляційних впливів стали «кар'єристи» з селянського середовища, які долучились до освіти російського зразку й потрапили до імперської владної системи. Образ «іншого» підкріплювався соціальними характеристиками. Разом з тим, низка просвітницьких ідей підтримувалась не тільки у середовищі «КС», а й у «іншовавших» суспільних колах; спільним було й намагання обґрунтувати власні наміри та дії по-своєму інтерпретованими «бажаннями народу». Прагнення просвітити

селян супроводжувалось спробами конструювання образу «справжніх» освічених селян, згідно власних нормативних уявлень. Ставлення до проблем селянської освіти ставало своєрідним простором згуртування сил, уяскравлювало конкуренцію за право бути ексклюзивним речником селянства – представляти, захищати та «окультурювати» його.

1. В основі статті – матеріали доповіді, виголошеної під час роботи Європейської центральної славистичної конференції «Історія, політика і культура в Східній Європі» (Перемишль, 9–10 липня 2012 р.).
2. Полицук М.С. Освітня діяльність інтелігенції на Правобережній Україні в другій половині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998; Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1998; Бойков О.Ю. Церковно-релігійні структури в духовному і соціокультурному житті Півдня України кінця XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Д., 2010; та ін.
3. Михайлюк О.В. Вплив освіти новоєвропейського типу на культуру селянства України (початок XX ст.) // Український селянин. – Черкаси, 2005. – Вип. 9; Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси, 2007.
4. Портнова Т. Лихо з розуму: проблема впливу освіти на селянську культуру в українській суспільній думці другої половини XIX ст. // Український селянин. – Черкаси, 2010. – Вип. 12.
5. Репина Л.П. «Новая историческая наука» и социальная история. – М., 1998.
6. Див історіогр. огляди: Палієнко М.Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2005; Тиховліс І.О. До історіографії часопису «Киевская старина» // Вісник Дніпропетровського університету. – Історія та археологія. – 2008. – № 16.
7. Побірченко Н.С. Проблема освіти на сторінках журналу «Киевская старина» (1882–1906). – К., 2000.
8. К. Ц. [Лебединцев Ф.] Движение народного образования в Юго-Западном крае // Киевская старина (далі – КС). – 1884. – № 8.
9. Левицький О. Очерки народной жизни Малороссии во второй половине XVII ст. // КС. – 1901. – № 12.
10. Житецький П. Странствующие школьники в старинной Малороссии // КС. – 1892. – № 2.
11. Павловский И.Ф. Приходские школы в Малороссии и причины их уничтожения // КС. – 1904. – № 1.
12. Сумцов Н.Ф. Культурные переживания // КС. – 1890. – № 6.
13. На сьогодні переглядається і ефективність тодішньої освітнянської урядової політики, і роль церкви та поміщиків. Див., напр.: Крижанівська О.О. Освіта й культура українських селян наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Ред. кол.: О. Ресніт та ін. – К., 2011. – Вип. XIX.
14. Китицын П. К вопросу о школах в Малороссии в начале 19 века // КС. – 1904. – № 7–8.
15. П-ский Борис [Познанський Б.]. Воспоминание из недалекого прошлого (О школе и грамотности в Киевской губернии) // КС. – 1885. – № 2.
16. Чалый М. Очерки народной жизни (1863 год) // КС. – 1897. – № 7–8.
17. А. Р. [Русов О.О.] [Передмова] Мемуары К. А. Роцаховского времени освобождения крестьян // КС. – 1887. – № 6–7; Подвысоцкий Н. Слово Сахановки Каневского уезда и кн. П. П. Лопухин (отрывок из моих воспоминаний) // КС. – 1897. – № 7–8; Из недавнего прошлого Слободской Украины // КС. – 1896. – № 4.
18. Кудринский Ф.А. Неудачные предприятия народолюбки // КС. – 1900. – № 10.
19. М-ский Ф. [Матушевський Ф.] Вопросы о народном просвещении в комитетах о нуждах сельскохозяйственной промышленности // КС. – 1902. – № 12.
20. С. Е. [Сфремов С.] Блонский С. А. Народные школы с малорусским языком // КС. – 1905. – № 7–8.
21. Л. С. Л. [Лічков Л.] Итоги занятий Комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности // КС. – 1903. – № 4.
22. [Крыжановский Ю.] Учебные заведения в русских областях Польши в период ее разделов // КС. – 1882. – № 2; № 3.
23. Шульгин Я.Н. Несколько данных о школах в правобережной Украине в половине XVIII в. // КС. – 1891. – № 7.
24. Див.: Мацевич Л. Поляки и русины (К истории их бытовых отношений) // КС. – 1882. – № 2; От редакции. Несколько слов г. Корзону // КС. – 1893. – № 1; Мирон. [Франко І.] К истории просвещения в Галиции // КС. – 1893. – № 10; Ефремов С. В борьбе за просвещение // КС. – 1902. – № 2.
25. [Доманицький В.] Приходские фундушевые училища в Юго-Западном крае: их возникновение и средства содержания // КС. – 1901. – № 1.
26. Див.: Волошенко В. Образ освіченого селянина у репрезентації часопису «Киевская старина» // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: Зб. наук. пр. – Д., 2012.
27. Ефремов С. Бытописатель пореформенной Украины // КС. – 1905. – № 1.
28. Чалый М. Очерки народной жизни (1863 год) // КС. – 1897. – № 6.
29. Воспоминания М.К. Чалого // КС. – 1894. – № 12.
30. «Читанка» Хуторного // КС. – 1906. – № 2.
31. Завяление народных учителей // КС. – 1905. – № 11/12; Самітний Гр. [Коваленко Г.] У «просвітан» в Одесі // КС. – 1906. – № 3/4; Українське товариство «Просвіта» в Кам'янці // КС. – 1906. – № 3/4.
32. Шафранов П. К истории народного образования в южнорусских губерниях // КС. – 1902. – № 11; Народный язык в народной книге // КС. – 1902. – № 6; О. Л. [Левицький О.] Неосуществленный проект Общества распространения сельскохозяйственных знаний в Малороссии // КС. – 1903. – № 2; Капитальный вопрос в школьном деле // КС. – 1901. – № 2; Народный язык в начальной школе // КС. – 1903. – № 3; Доклад об изменении правил по изданию и распространению народных популярных книг на малорусском языке // КС. – 1904. – № 12; Доклад П.А. Зеленого по вопросу о нуждах народного образования // КС. – 1905. – № 1; та ін.
33. Л. Ж. Хочет ли народ учиться на малорусском языке? // КС. – 1905. – № 7–8.
34. Крестьянский доклад // КС. – 1903. – № 9.

Voloshenko V.O. Peasants' education by the authors of «Kievskaja starina» (the 1882–1906th). The article is dedicated to the peculiarities of the interpretation the peasants' education question in the journal «Kievskaja starina». The author analyses the ideological background of the perception and reproduction of the issue in the intellectual environment of the journal and its importance in the detection of the common impression about the peasantry.

Key words: education of the peasants, the peasants, «Kievskaja starina», intellectual environment, national identity

Ю. М. Михайлюк

ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОЇ ЗНАТІ У ВИСВІТЛЕННІ ДМИТРА ІЛОВАЙСЬКОГО

У статті представлено трактування Д. Іловайським цілей, змісту і результатів політичної активності литовсько-руського вельможного стану в другій половині XIV–XV ст., яку дослідник позиціонував у ракурсі боротьби за державну самобутність ВКЛ.
Ключові слова: Д. Іловайський, литовсько-руська знать, політична активність

Вагоме місце серед досліджень суспільно-політичних відносин на східнослов'янських теренах доби середньовіччя належить відомому російському історику